

ВАСІЛЬ ВАРОНІН

Прадмова

Гістарычнае пісьменства Беларусі мае сваю, і досыць адметную, традыцыю. Мы, на жаль, пакуль што не можам прасачыць яе вытокаў, бо пытанне пра існаванне ўласнага беларускага летапісання ў старажытнарускую эпоху на сённяшні дзень застаецца адкрытым. Далей гіпотэз — больш ці менш праўдападобных — яго рашэнне пакуль не прасунулася. Значна больш мы можам сказаць пра беларускае (беларуска-літоўскае) летапісанне эпохі Вялікага Княства Літоўскага.

Сёння схема развіцця беларуска-літоўскага летапісання бачыцца наступным чынам. Першай (ці, прынамсі, адной з першых) спробай стварэння гісторыі Вялікага Княства Літоўскага быў Летапісец вялікіх князёў літоўскіх. Ён быў напісаны ў часы Вітаўта і, як лічыцца, на замову гэтага славутага ўладара. Уласна, твор і быў закліканы абгрунтаваць правы Вітаўта на ўладу ў Вялікім Княстве Літоўскім, паказаць усю веліч яго здзяйсненняў. Летапісец увайшоў у склад практычна ўсіх пазнейшых зводаў беларуска-літоўскага летапісання. Наступным крокам у яго развіцці стала стварэнне першага летапіснага зводу (ці зводу 1446 года), які прадстаўлены Нікіфараўскім, Супрасльскім, Акадэмічным, Слуцкім спісамі. Узнікненне зводу 1446 г. было звязана са Смаленскам, а дакладней з дваром мясцовага епіскапа, а потым мітрапаліта Кіеўскага і ўсёй Русі Герасіма. Аўтар-складальнік першага зводу паспрабаваў упісаць гісторыю Вялікага Княства Літоўскага ў агульнарускую гісторыю, прадставіць яе часткай гісторыі Русі. Ідэйнай антытэзай першаму зводу стаў другі звод беларуска-літоўскага летапісання — Хроніка Вялікага Княства Літоўскага і Жамойцкага, створаны ў 20-я — 30-я гады XVI стагоддзя (летапісы Красінскага, Альшэўскі, Румянцаўскі, Рачынскага, Еўраінаўскі). Натхняльнікі гэтага твора — літоўскія магнаты, сярод якіх часцей за ўсё называюць віленскага біскупа Паўла Гальшанскага, — прапанавалі зусім іншае бачанне гісторыі Вялікага Княства. Яны вывелі літоўскую знаць ад старажытнарымскіх патрыцыяў, якія ўцяклі ў Літву, ратуючыся ад пераследу імператара Нерона. Менавіта гэтая «шляхта старая, рымская» і стварыла дзяржаву, заваяваўшы і скарыўшы Русь. Трэці звод прадстаўлены ўсяго адным творам — Хронікай Быхаўца. Гэты, бадай, самы загадкавы беларуска-літоўскі летапіс (рукапіс бясследна знік яшчэ ў XIX стагоддзі) таксама быў створаны ў блізкім да магнатаў асяроддзі. Даследчыкі даўно ўжо звярнулі ўвагу на асаблівую цікавасць летапісца да князёў Алелькавічаў-Слуцкіх і на яго добрае знаёмства з мясцовасцю ў раёнах Наваградка, Клецка, Слуцка. Настрой гэтага летапісу, у параўнанні з другім зводам, зусім іншы. Ён імкнецца залагодзіць усе супярэчнасці і спрэчкі паміж літвой і руссю, увогуле ўдала абыходзячы вострыя вуглы ў гісторыі іх узаемаадносін.

Як відаць, у летапісах гісторыя Вялікага Княства Літоўскага неаднойчы мяняла сваё аблічча.

Розныя летапісы маюць неаднолькавую гістарычную вартасць. Некаторыя з іх з'яўляюцца творамі гісторыка-літаратурнымі, а некаторыя — хутчэй літаратурна-гістарычнымі. Другі звод мае сваім падмуркам легендарны сюжэт аб вандроўцы са Старажытнага Рыма ў Літву, а, напрыклад, Хроніка Быхаўца шчодра перасыпана гістарычнымі анекдотамі. Яны, бясспрэчна, ажыўляюць чытанне і робяць яго больш займальным, але ставіцца да іх гістарычнасці трэба з добрай доляй крытыкі.

Створаныя ў канцы XIV — XVI стагоддзях, у свой час беларуска-літоўскія летапісы былі вельмі папулярным чытвом для аматараў гісторыі. Яны былі добра вядомыя і па-за межамі Вялікага Княства Літоўскага. Так, гэтымі летапісамі актыўна карысталіся славуцы польскія храністы Ян Длугаш і асабліва Мацей Стрыйкоўскі. З іх былі зроблены пераклады на некалькі замежных моў. Аднак пасля XVI стагоддзя беларуска-літоўскія летапісы як быццам адышлі ў цень, цікавасць да іх рэзка знізілася. Магчыма, прычынай гэтаму быў заняпад самога агульнадзяржаўнага летапісання, якое саступіла месца творах рэгіянальнага маштабу.

Новае адкрыццё беларуска-літоўскіх летапісаў прыпала на XIX стагоддзе. Ужо пачынаючы з дваццатых яго гадоў, дзякуючы намаганням спачатку Ігнація Даніловіча, а потым і іншых выходзяць друкам як самі летапісы, так і працы, прысвечаныя іх вывучэнню. Праўда, гэтыя апошнія былі тады яшчэ вельмі нешматлікімі. На працягу XIX стагоддзя, якое, відаць, нездарма называюць стагоддзем гісторыі, у выніку настойлівых пошукаў прыватных калекцыянераў, дзяржаўных і грамадскіх устаноў былі адкрыты практычна ўсе вядомыя на сённяшні дзень помнікі айчыннага летапісання. Некаторыя з іх на той час захоўваліся ў Беларусі, дзе і былі адшуканы: Хроніка Быхаўца ў маёнтку Магілёўцы пад Ваўкавыскам, Альшэўскі кодэкс у маёнтку Альшэва недалёка ад Свіры, Віленскі летапіс (разам з Летапісам Аўраамкі) — у Полацку. Але так здарылася, што ўсе яны былі вывезены па-за межы Беларусі і сёння мы не маем ніводнага з нашых летапісаў.

Моцны штуршок вывучэнню беларуска-літоўскага летапісання быў нададзены дзякуючы выданню ў 1907 годзе ўсіх вядомых на той час летапісных зводаў у сямнаццатым томе Поўнага збору рускіх летапісаў («Заходнерускія летапісы»). Публікацыя была падрыхтавана Станіславам Пташыцкім і Аляксеем Шахматавым. У XX стагоддзі з'явіліся сур'ёзныя працы беларускіх, літоўскіх, польскіх, расійскіх, украінскіх вучоных, прысвечаныя даследаванню летапіснай традыцыі Вялікага Княства Літоўскага і крытычнаму разбору яе галоўных плыняў, зводаў і канкрэтных твораў. Асаблівае месца ў коле гэтых даследаванняў належыць Міколу Ўлашчыку — постаці легендарнай у айчынай навуцы. Зусім не кожны здольны вярнуцца ў навуку пасля доўгіх гадоў сталінскіх лагераў, цяжкай фізічнай працы, хвароб. Зусім не кожны вучоны здольны з такім майстэрствам распавесці пра жыццё роднай вёскі — жыццё, якое засталася ўжо толькі ў памяці людзей, вывучаць перадумовы аграрнай рэформы 1861 года, выдаваць і даследаваць старадаўнія летапісы... Улашчык здолеў. Разам з Вячаславам Чамярыцкім ён падрыхтаваў новае выданне беларуска-літоўскіх летапісаў (два тамы), а за

год да смерці апублікаваў *summa summarum* сваёй шматгадовай працы — манаграфію «Уводзіны ў вывучэнне беларуска-літоўскага летапісання». Назва гэта красамоўная, назва не выпадковая. Дасведчаны вучоны гаварыў чытачам: трэба яшчэ шмат зрабіць, праца толькі пачынаецца.

Зразумела, аднак, што летапісы будуць цікавымі не толькі для прафесійных гісторыкаў і не толькі як гістарычная крыніца. Гэта ўсё ж творы гісторыка-літаратурныя, і на другую частку характарыстыкі не варта забывацца — тым больш, што, прынамсі, некаторыя з летапісаў бяспрэчна валодалі літаратурнымі здольнасцямі. Апроч таго, у летапісах мы знаходзім сюжэты і цэлыя аповесці гісторыка-літаратурнага ці ўвогуле фальклорнага паходжання.

Кніга, якую рэдакцыя аддае ў рукі чытача, утрымлівае практычна ўсе вядомыя на сённяшні дзень беларуска-літоўскія летапісы. Яе змест укладзены на базе 32-га і 35-га тамоў Поўнага збору рускіх летапісаў і забяспечаны прадмай, якую напісаў да іх Мікола Ёлашчык. У Дадатках змешчаны ўрыўкі з Іпацьеўскага, Наўгародскага, Пскоўскага першага, Пскоўскага другога, Пскоўскага трэцяга, Цвярскага летапісаў і Рагожскага летапіса, якія істотна дапаўняюць, а часам падаюць у зусім іншым святле тыя ці іншыя падзеі, адлюстраваныя ў летапісах айчыннага паходжання. Шмат у іх і звестак, якія зусім адсутнічаюць у нашых летапісах*.

Да ліку дадатковых тэкстаў аднесены таксама малавядомыя творы смаленскага паходжання, датаваныя першай паловай XVI стагоддзя. Трэба зазначыць, што Смаленск адыграў вельмі важную ролю ў гісторыі беларуска-літоўскага летапісання. Уваходзячы з 1404 па 1514 год у склад Вялікага Княства Літоўскага, гэты горад стаў месцам стварэння каля 1430 года так званай Смаленскай хронікі, дапоўненай пазней мясцовымі запісамі за 1432—1446 гады. Абодва творы з'яўляюцца важнай складовай часткай агульнадзяржаўнага летапісання Вялікага Княства. У Смаленску ў 1494—1495 г. быў перапісаны так званы Летапіс Аўраамкі. Традыцыі летапісання Вялікага Княства Літоўскага захаваліся ў Смаленску і пазней, калі горад трапіў пад уладу Масквы. Пра гэта выразна сведчыць складзены ў Смаленску скарачаны беларуска-літоўскі звод, у якім знайшлі сваё своеасаблівае спалучэнне і перапрацоўку творы ўсходнеславянскага летапісання XIII стагоддзя, Летапісец вялікіх князёў літоўскіх і арыгінальныя смаленскія звесткі. Ёсць падставы датаваць гэты твор другой паловай 1526 года. Два астатнія смаленскія ўрыўкі хоць і трактуюць гісторыю Вялікага Княства Літоўскага, аднак робяць гэта ўжо пад відавочным уплывам прыдумак маскоўскіх прыдворных пісьменнікаў, аўтарству якіх належыць пасквіль пра нізкае паходжанне дынастыі Гедымінавічаў. Нягледзячы на гэта, названыя ўрыўкі, разам са скарачанымі смаленскімі зводамі, прадстаўляюць немалую гісторыка-літаратурную цікавасць.

Хочацца спадзявацца, што новы том беларускіх летапісаў, якія перавыдаюцца не так часта, зацікавіць усіх, для каго неаб'якавая наша слаўная і ўсё яшчэ малавядомая мінуўшчына.

* Выказваю шчырую падзяку Г.Я. Галенчанку, якому належыць ідэя такога дадатку.